

Słowa kluczowe: Pontyfikał, Pontyfikał Rzymsko-germański, Pontyfikał Rzymski, Pontyfikał Kurii Rzymskiej, Pontyfikał Wilhelma Duranda

Keywords: Pontifical, Roman-Germanic Pontifical, Roman Pontifical, Roman Curia Pontifical, William Durand's Pontifical

Ks. Jan Miazek

PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLÓGICZNY W WARSZAWIE
COLLEGIUM JOANNEUM

REKOPIŚMIENNE PONTYFIKAŁY PRZEDTRYDENCKIE

Pontyfikał jest księgą liturgiczną biskupa. Powstał w określonym czasie, miał swoje początki i czas rozwoju, podlegał przemianom i przeszedł długą drogę zanim zajął właściwe sobie miejsce w życiu Kościoła. Badanie powstania i rozwoju pontyfikału pozwala poznawać dzieło liturgii rzymskiej, zwłaszcza jej spotkanie z liturgią galijską oraz światem kultury germańskiej. Śledzić kształtowanie się średniowiecznej liturgii rzymskiej, która na zawsze stała się liturgią całego Kościoła. Współczesny pontyfikał wyrasta z tej wielkiej tradycji, która nadal kształtuje liturgiczne życie i duchowość Kościoła.

POCZĄTKI NOWEJ KSIĘGI

W starożytności modlitwy odmawiane przez biskupa przy celebrowaniu liturgicznych obrzędów znajdowały się w sakramentarzu, zaś rubryki określające ich przebieg w różnych *ordines*. Biskup potrzebował zatem do celebry dwóch ksiąg, sakramentarza i stosownego *ordo*. Sprawując liturgię w katedrze, miał do dyspozycji obydwie księgi, jeśli jednak celebrował poza swoim kościołem potrzebował jednej, mniejszej, ale zawierającej wszystko. U początków zatem powstania pontyfikału leżał wzgląd praktyczny. Biskupowi było wygodniej mieć w jednej

księdze teksty modlitewne i rubryki zamiast odwoływać się do dwóch ksiąg, sakramentarza i *ordo* (Vogel, 1966, s. 182–187; Palazzo, 1993, s. 204–220; Folsom, 1993, s. 322–323; Boguniowski, 2001, s. 159–161; Nadolski, 2006, s. 199).

Do tych względów praktycznych doszedł też wzgląd eklezjalny. W IX i X w. rośnie znaczenie urzędu biskupa w Kościele oraz jego posługi, zarówno w obszarze życia religijnego jak i społecznego. Powstanie pontyfikału jako oddzielnej księgi liturgicznej było wyrazem tych zachodzących zmian.

Opierając się na zachowanych pierwotnych manuskryptach powstającej księgi, możemy śledzić jej rozwój. Zaraz na początku zaznaczymy, że nie usiłowano wprowadzać przepisów rubrycystycznych do tekstów sakramentarza. Sakramentarz sam w sobie był już księgą obszerną, dodanie do niej rubryk stawało się niemożliwe. Sakramentarz pozostałby nadal jedyną, ale mało praktyczną w użyciu, księgą. Tworzenie nowej księgi poszło zatem w dwóch kierunkach.

Najstarsze rozwiązanie polegało na wprowadzaniu do *ordines* pozaeucharystycznych odpowiednich modlitw pochodzących z sakramentarza. Było to możliwe przy *ordines* zawierających tylko materiał liturgiczny, wolnych od innych dodatków. Zwykle jednak w *ordines* znajdowały się teksty dydaktyczne lub prawno-liturgiczne, które miały przewagę nad modlitwami sakramentarza i przesłaniały je. W takiej redakcji księgi wprowadzano do *ordines* modlitwy z sakramentarza na miejsce znajdującego się *incipit* lub słów *ut in sacramentario continetur*.

Z czasem formowanie pontyfikału poszło innym torem. Modlitwy pozaeucharystyczne, związane z liturgią biskupa, zostały wydzielone z sakramentarza i otrzymały wskazania rubrycystyczne zawarte dotąd w odpowiednich *ordines*. Punktem wyjścia stały się teraz formularze sakramentarza, a nie rubryki *ordines*. Nowsze rozwiązanie okazało się ostatecznie lepsze i wytyczyło kierunek prac nad przyszłym pontyfikałem. Wraz z takim formowaniem się pontyfikału formularze nieeucharystyczne zaczynają znikać z sakramentarza, który uwolniony od tych treści zaczyna iść w kierunku przyszłego mszału. Poczynając od X w., kiedy to pontyfikał przyjmuje się wyraźnie, sakramentarz coraz bardziej staje się księgą eucharystyczną. Pontyfikał jawi się jako gałąź odcięta od sakramentarza.

Początki pontyfikału sięgają IX w., epoki karolińskiej, pierwotne redakcje pojawiają się w Niemczech, Francji, Italii i Szwajcarii. Przez wieki powstające kompilacje nie mają własnej nazwy, zaczynają się od pierwszego tekstu. Najstarsza nazwa na określenie kompilacji rzymsko-germańskiej w Rzymie to *Ordo* lub *Ordo romanus*: nazwy te utrzymują się długo na określenie pontyfikału. Nazwa *Ordinarium papale*, *Ordinarium papae* pojawia się w pewnych manuskryptach pontyfikału z XIII w. W tym samym czasie spotykamy określenie *Liber pontifi-*

calis, Liber pontificalis secundum ordinationem romanae ecclesiae, które miało zastąpić dawne nazwy *Ordo, Ordo romanus, Ordinarium*. Powszechna dziś nazwa *pontyfikał* pojawia się w końcu XIII lub na początku XIV w. w jednym z manuskryptów rzymskich (Vat.Lat.5791) podobnie jak tytuł *Pontificale secundum consuetudinem romanae curiae* (Vat.Lat.1155).

Pierwotne, proste pontyfikały, sięgające drugiej połowy IX w., miały formę *libelli*. Zawierały teksty dla biskupa przy celebrowaniu poszczególnych czynności liturgicznych jak święcenia, konsekracja kościoła, Msza krzyżma, obrzędy otwarcia synodu itp. Z czasem *libelli* łączono tworząc pewne zbiory, ale nie miały one określonej struktury i stałej treści. *Libelli* przygotowywano w zależności od potrzeby, z tego wynikała ich prostota.

W kościołach partykularnych były próby tworzenia obszerniejszych kodyfikacji, ale nie wywarły one większego wpływu na cały Kościół. W bibliotekach różnych krajów znajdują się zachowane rękopisy, które rozpoczynały drogę do powstania właściwego pontyfikału. W Bibliotece Kapitulnej w Weronie znajduje się Kodeks (cod. 92) pochodzący z początku IX w.: jest to księga przeznaczona dla wszystkich celebracji biskupa z wyjątkiem Eucharystii. Zawiera też serię błogosławieństw charakterystycznych dla liturgii galijskiej pochodzących z *Gelasianum Vetus*, z *Gregorianum* i z *Gelasianum saeculi VIII*. W Bibliotece Kapitulnej w Kolonii przechowywany jest Kodeks (cod. 138) również pochodzący z początku IX w. Jest obszerniejszy, już zapowiada księgę określaną później jako pontyfikał. Powoli zbliżał się czas powstania prawdziwej księgi przeznaczonej dla biskupa, dopracowanej pod względem struktury, obejmującej wszystkie jego celebry i uporządkowanej w treści.

PONTYFIKAŁ RZYMSKO-GERMAŃSKI X WIEKU

Autor tej kompilacji, mnich z opactwa św. Albana w Moguncji, nie nadał swemu dziełu żadnego tytułu: nazywano ją *Pontyfikałem Ottona* albo *Pontyfikałem Mogunckim*. Obecnie przyjęta nazwa, *Pontyfikał Rzymsko-Germański X wieku* pochodzi od M. Andrieu, wielkiego liturgisty francuskiego, niestrudzonego badacza tej księgi. W nazwie tej został dobrze wyrażony charakter tej księgi: jest ona owocem spotkania liturgii rzymskiej ze światem germańskiej tradycji liturgicznej (Vogel, Elze, 1963, 1972). Kompilacja powstała pod wpływem zmian zachodzących w życiu liturgicznym. Poczynając od początku IX w. *ordines*, zarówno rzymskie jak i rzymsko-galijskie tracą swoje dotychczasowe znaczenie. Powiększane o teksty prawnicze i teologiczno-liturgiczne stają się książkami pouczającymi dla kleru, przestają być pomocami liturgicznymi przeznaczonymi do kultu. Dochodzi do

tę, wspomniane już, wprowadzanie do *ordines* tekstów modlitewnych z sakramentarzy. Powstają załączki pontyfikału, ale szukano nowego rozwiązania, które znalazło wyraz w redakcji nowej księgi (Vogel, 1966, s. 187–203; Folsom, 1993, s. 323–325; Nocent, 1978, s. 166–167; Boguniowski, 2001, s. 161–162; Nadolski, 2006, s. 199).

Pontyfikał jest obszerną księgą, zawiera ok. 258 tytułów o różnej objętości, od prostych błogosławieństw do długich formularzy. W pierwszej części znajduje się sakrament święceń, obrzęd tonsury, konsekracja dziewic, błogosławieństwo opata i opatki, profesja zakonna, konsekracja kościoła wraz z błogosławieństwem naczyń i wyposażenia świątyni, wybór i konsekracja biskupa. Dalej jest konsekracja papieża, koronacja cesarza i króla. Potem opis symboliki szat pontyfikalnych, obrzęd ekskomuniki i pojednania ekskomunikowanych. Wreszcie zamieszczone jest *Ordo missae* wraz z komentarzem. Druga część zawiera opis roku liturgicznego czyli *Ordo L* noszące, według M. Andrieu, tytuł *Ordo romanus antiquus*, różne *ordines*, msze wotywnie i wiele błogosławieństw. Kompilacja jest prawdziwym pontyfikałem bowiem znajdują się w nim pełne modlitwy *in extenso* umieszczone na właściwym miejscu. Nie jest to jednak jeszcze czysty pontyfikał, bowiem nadal jest podobny do kompilacji dydaktycznych. Znajdują się w nim mowy na różne okazje, *Expositiones missae*, komentarz do modlitwy Pańskiej, wyznania wiary, oficjum za zmarłych. Na tym tle wspomniane kompilacje z Werony i Kolonii bliższe były prawdziwemu pontyfikałowi.

Pontyfikał Rzymsko-Germański zawiera starożytne *ordines*, *ordines* współczesne redakcji nowej księgi, powstałe obrzędy rzymsko-frankońskie w krajach nadreńskich, poczynając od czasów karolińskich oraz serie *benedictiones* na różne okazje. W ten sposób powstały pontyfikał stał się świadkiem mieszanej liturgii w tym rejonie Europy. W krajach zaalpejskich uważano, że jest to liturgia rzymska, ale w rzeczywistości była to liturgia powstała ze spotkania przybywającej tutaj od ok. 700 r. liturgii rzymskiej z miejscową tradycją liturgiczną galijską, frankońską i germańską.

Powstała księga pozwala nam poznawać liturgię sprawowaną w kościołach Zachodu, dla których redagowano ten pontyfikał. *Pontyfikał Rzymsko-Germański*, zbierając dawne tradycje i wprowadzając liturgiczne zwyczaje IX i X w., stał się punktem wyjścia do dalszego kształtowania się liturgii już nie tylko w Kościołach zaalpejskich, ale w Kościele powszechnym. Wejdzie do średniowiecznych pontyfikałów rzymskich i pozostanie w pontyfikalu wydanym dla całego Kościoła łacińskiego.

C. Vogel zauważa, że kult eucharystyczny znalazł swój ostateczny wyraz w *Gregorianum Hadrianum i Supplementum* powstałym za Alpami, teraz podob-

nie kult nie eucharystyczny został dogłębnie uformowany przez *Pontyfikał Rzymsko-Germański* zredagowany w tym samym miejscu Europy.

Pontyfikał Rzymsko-Germański, jak wykazują badania paleograficzne zachowanych rękopisów, powstał w Niemczech w metropolii mogunckiej. Analiza tekstu prowadzi do wniosku, że różne kodeksy pochodzą od jednego prototypu zredagowanego w skryptorium benedyktyńskiego klasztoru św. Albana w Moguncji. Wskazuje na to hymn znajdujący się w *Ordo L (Ordo romanus antiquus)* pochodzący z klasztoru Saint-Gall w Szwajcarii, w którym wspomniani tamtejsi patronowie zostali zastąpieni przez patronów czczonych w Moguncji. Święty Albanus, patron opactwa w Moguncji, zajął miejsce św. Ottmara, patrona klasztoru w Saint-Gall; zamiana mogła się dokonać jedynie w skryptorium św. Albana w Moguncji. Wspomnienie *ordo* stanowi nieodłączną część pontyfikału i prawdopodobnie powstało w tym samym skryptorium.

Nowa tak ważna księga liturgiczna przyjęła się powszechnie, co każe przypuszczać, że stał za nią znaczący autorytet. Arcybiskupstwo mogunckie zajmowało w Niemczech X w. wyjątkowe miejsce, arcybiskup Moguncji był archikanclerzem cesarstwa, w latach 954–968 był nim Wilhelm, syn Ottona I. Cesarz oraz otaczający go biskupi byli zwolennikami reform, zatem także sprzyjali powstaniu pontyfikału. Kompilacja powstała w klasztorze św. Albana jest owocem renesansu ottońskiego.

Czas powstania pontyfikału określamy na podstawie analizy tekstu i odwołania się do innych ówczesnych ksiąg. Prowadzi to do wniosku, że kompilacja powstała ok. 950 r. Zapoznanie się z najstarszymi rękopisami pontyfikału pozwala ustalić górną granicę powstania, w czym dużą pomocą stają się wydarzenia historyczne. Kodeks 607 z Lukki został prawdopodobnie wykonany podczas pobytu w tym mieście Ottona I w 962 i 964 r. Święcenia papieża Leona VIII (963) i Jana XIII (965) odbudowały się chyba według *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego*. Podobnie pontyfikał służył przy koronacji Ottona II w Akwizgranie w 961 r. Opierając się na tych informacjach, możemy powiedzieć, że pontyfikał został opracowany pomiędzy 960 i 961–963 r.

Zachowało się około pięćdziesięciu rękopisów pontyfikałów w różnych krajach: w Niemczech, Włoszech, Francji, Anglii i Polsce. Wszystkie pochodzą od jednego wspólnego archotypu lub jego wiernej kopii, żaden z nich nie jest jednak oryginałem pochodzącym z klasztoru św. Albana. Chociaż pierwotnie uważano, że kolekcja jest dziełem jednego mnicha z klasztoru św. Albana, to dziś przyjmuje się za C. Voglem, iż nad pontyfikałem pracowała grupa redakcyjna, dzieło przerażało bowiem siły jednego człowieka.

Pontyfikał, księga przeznaczona dla biskupa, nie mogła być dziełem przypadkowym. Za tak wielkim przedsięwzięciem musiał stać dostojnik kościelny,

może nawet kierował pracami nad kompilacją. Arcybiskupem Moguncji był wspomniany już Wilhelm, syn i brat cesarza, protektor klasztoru św. Albana, pierwszy dostojnik Kościoła niemieckiego. Pontyfikał rozszedł się szybko, zespół redakcyjny pracował zatem z pośpiechem, ze skryptorium wychodziły manuskrypty wszystkie uważane za oryginalne. Znane nam manuskrypty zawierają kompilacje w różnych etapach ewolucji, świadczą o dokonywanych zmianach w nowych manuskryptach, bowiem były one przeznaczone do teraz sprawowanej liturgii. Manuskrypty różniące się między sobą są zatem autentyczne, bowiem zawierają ówczesną żywą liturgię podlegającą zmianom. Analiza manuskryptów prowadzi do wniosku, że najbliższe pierwotnego tekstu są dwa kodeksy: Pierwszy jest przechowywany na Monte Casino, cod. 451, wykonany ok. 1050 r. na podstawie manuskryptu z lat 996-1002. Drugi znajduje się w Rzymie, w Bibl. Vallicellane, cod. D5, nieco późniejszy od poprzedniego.

Pontyfikał rozprzestrzenił się szybko również dlatego, że ukazał się w czasie podejmowanych przez władzę cesarską wysiłków nad odnową imperium. W tym działaniu porządkowanie życia liturgicznego Kościołów miało duże znaczenie, bowiem umacniało jedność państwa.

Pontyfikał powstały w Moguncji najpierw przyjmował się w prowincji mogunckiej złożonej z osiemnastu diecezji, potem zaś w prowincjach sąsiednich. Przyjmowały one nową księgę, bo – jak już wiemy – arcybiskupem Moguncji był wtedy Wilhelm, syn i brat króla, jedna z pierwszych osobistości w państwie. Pozycja kościelna i polityczna arcybiskupa stała za pontyfikałem, redagowanym pod jego protektoratem, a może także z jego inicjatywy.

Pontyfikał Rzymsko-Germański również szybko przekroczył granice imperium. Jeden egzemplarz księgi znalazł się w Polsce, od 956 r. księga jest już w Cambrai. W Amiens znajduje się od 1104–1105 r., w Besançon, Vendôme, Sées w XI w. Do Anglii pontyfikał dotarł w czasach Edwarda Wyznawcy w latach 1042–1066.

Wprowadzenie *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego* do samego Rzymu jest wydarzeniem wyjątkowym w dziejach liturgii rzymskiej, kompilacja nadreńska, przybyła nad Tybr, rozpoczęła drugi wielki etap rozwoju liturgii Kościoła łacińskiego. Pontyfikał przywiózł ze sobą do Rzymu cesarz Otton I, znany ze swej troski o kult, który wiele razy przybywał do Włoch. Biskupi i duchowni przywieźli ze sobą własne księgi liturgiczne, bez wątpienia także nowy pontyfikał jako swoją biskupią księgę. Rzym w X w. przeżywał upadek życia liturgicznego, był zatem podatny na wpływy obce w kulcie, już docierały tutaj księgi zza Alp powstające za Ottona I. Ostatecznie jednak to cesarz zdecydował o wprowadzeniu pontyfikału w Rzymie chcąc w ten sposób uzdrowić życie liturgiczne Wiecznego Miasta. Nowy pontyfikał służył przy święceniach papieskich w 963 i 965 r., kopie jego są

już w Rzymie w roku 996 i 1002, przybywa ich coraz więcej w XI w. Papież Grzegorz V (996 – 999), widząc brak w Rzymie skryptoriów zdolnych do przepisywania ksiąg liturgicznych, zobowiązał skryptorium opactwa w Reichenau do systematycznej dostawy ksiąg dla Rzymu. Ścisłe związki z cesarstwem istniały też za Henryka II (1004–1024). Od 1048 r. na Stolicy Piotrowej zasiadali papieże pochodzący z Niemiec, którzy posługiwali się znanymi sobie księgami, także zaalpejskim pontyfikałem. Pozostaje on obecny w Rzymie aż do czasów Grzegorza VII (1073–1085), wszedł w rzymskie życie liturgiczne na stałe i ostatecznie *Pontyfikał Rzymsko-Germański* stawał się w świadomości Kościoła *Pontyfikałem rzymskim*. Poza Rzymem *Pontyfikał Rzymsko-Germański* cieszył się również dużym uznaniem i przez wieki skryptoria zachodnie przygotowywały księgę dla kościołów średniowiecznych.

PONTYFIKAŁ RZYMSKI XII WIEKU

Wraz z pontyfikatem Grzegorza VII (1073–1085) i przeprowadzoną reformą Kościoła zachodzą też zmiany w życiu liturgicznym Wiecznego Miasta. Napływ ksiąg liturgicznych spoza Alp powoli ustaje, Stolica Apostolska przejmuje wiodącą rolę w dziedzinie liturgii zarówno w samym Rzymie, jak i w biskupstwach podmiejskich. Księgi rzymsko-germańskie nie zostały jednak nagle wycofane, nadal służyły liturgii, ale pontyfikały redagowane już w Rzymie od czasu Grzegorza VII do końca XII w. wyznaczały własny kierunek działania (Andrieu, 1938–1941, t. I).

Pontyfikały rzymskie zachowane do dziś różnią się między sobą, co wskazuje, że nie istniał jeden wspólny archetyp tej księgi (Vogel, 1966, s. 204–206; Folsom, 1993, s. 125; Nocent, 1978, s. 167; Boguniowski, 2001, s. 161–162). Lateran i Kościoły podmiejskie oraz rzymskie skryptoria, opracowywały lub redagowały własne księgi dla biskupa. W tym czasie nie ma w Rzymie jednego opracowanego i oficjalnego *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego*. Powstałe w Rzymie pontyfikały tworzą specjalną rodzinę, która słusznie nosi nazwę *Pontyfikał Rzymski XII wieku*. Stało się tak bowiem wszyscy redaktorzy mieli na celu jedno: dostosować *Pontyfikał Rzymsko-Germański* do rzymskiej tradycji liturgicznej. W wyniku ich działania *Pontyfikały Rzymskie XII wieku* różnią się od tych pochodzących od *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego* redagowanych poza Alpami.

Pontyfikał Rzymsko-Germański pozostaje wspólnym wzorem dla *Pontyfikałów Rzymskich XII wieku*, ale redaktorzy mieli do niego różne odniesienie. Spośród dziewięciu kodeksów, pięć wykazuje dużą zależność od *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego*, trzy mają charakter specyficznie rzymski, *Pontyfikał*

z *Apamea* w Syrii (siedziba łacińskiego patriarchatu Antiochii) świadczy także o rzymskiej tradycji.

Adaptacja *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego* do rzymskich potrzeb liturgicznych dokonywała się w skryptoriach rzymskich niezależnie od siebie, ale zmierzała ogólnie do uproszczenia tej księgi. Opuszczono teksty ze starych *ordines*, obrzęd koronacji królów, zachowując jednak obrzęd koronacji cesarza. Pominięto teksty dydaktyczne, obrzędy egzorcyzmów i ekskomuniki, wiele formularzy mszalnych, błogosławieństw oraz pewne modlitwy z serii *Aliae*. Zachowano niektóre obrzędy znane za Alpami, dostosowując je do warunków rzymskich i dodano nowe żywe w tradycji rzymskiej. Liturgiści rzymscy w tym wszystkim nawiązywali do wciąż żywego ducha liturgii rzymskiej.

Pontyfikał Rzymski XII wieku cieszył się dużym uznaniem. Przyjął się szybko, co jest zrozumiałe, w Rzymie oraz w Kościołach podmiejskich związanych z papieżem. Rozszerzał się też na Kościół powszechny, zwłaszcza po Soborze Laterańskim I (1123) podejmującym reformę Kościoła. W całym Kościele wzrasta wtedy autorytet papieża i rola Kurii Rzymskiej, zyskują tym samym na znaczeniu rzymskie księgi liturgiczne w Europie. Papieże po pontyfikacie Grzegorza VII aż do Innocentego III (1198–1216) ze względu na wybuchające konflikty w Rzymie przebywali w wielu regionach Włoch, a nawet we Francji. Zabierali ze sobą nowe księgi rzymskie, które w ten sposób docierały do miejscowych Kościołów. *Pontyfikał Rzymski XII wieku* przetrwał do reformy Innocentego III i w tym dosyć krótkim czasie spełnił swoje zadanie, przybliżył Kościołowi liturgię rzymską.

PONTYFIKAŁ KURII RZYMSKIEJ XIII WIEKU

Księga o nazwie *Pontificale secundum consuetudinem et usum Romanae Curiae* została opracowana przez ceremoniarzy Lateranu w czasach Innocentego III (1198–1216) na potrzeby papieża i Kurii Rzymskiej (Andrieu, 1938–1941, t. 2). Tekst pontyfikału zawarty w trzydziestu trzech zachowanych manuskryptach dotarł do nas w trzech recenzjach, które zawierają zasadniczą treść znajdującą się w *Pontyfikale rzymskim XII*, przejętą za pośrednictwem *Pontyfikału z Apamea* (Vogel, 1966, s. 206–208; Folsom, 1993, s. 325; Nocent, 1978, s. 167–168; Boguniowski, 2001, s. 165–166).

Pierwsza recenzja, nazywana też krótką, jest późniejsza od *Pontyfikału z Apamea* z końca XII w. i pochodzi prawdopodobnie z czasu pontyfikatu Innocentego III. Księga ta została wykonana na Lateranie przez ceremoniarzy Kurii i miała charakter oficjalny. Obrzędy zawarte w tym pontyfikale mógł sprawować zarówno papież jak i biskup.

Druga recenzja, nazywana mieszaną, powstała przez włączanie do tekstu księgi uwag znajdujących się na marginesie. Nie można precyzyjnie określić czasu jej powstania.

Trzecia recenzja, znana długą, została zredagowana przed pontyfikatem Innocentego V (1276), prawdopodobnie w czasach Innocentego IV (1243–1254), także w środowisku Kurii Rzymskiej. Nie znamy autora tej redakcji, może był to znawca liturgii, może ceremoniarz papieski. W nowej księdze pozostały bez zmiany teksty euchologiczne, dodano niektóre nowe, zaś rubryki zostały gruntownie przepracowane. Redaktor uwspółcześnił dawne opisy obrzędów, sformułował precyzyjnie, dostosował do liturgii papieskiej i potrzeb Kurii Rzymskiej. W ten sposób pontyfikał stał się rzymską księgą liturgiczną.

Wymienione redakcje pontyfikału w praktyce współistniały ze sobą, nadal też był w użyciu *Pontyfikał Rzymski XII wieku*. Od początku XIV w. zaczyna jednak przyjmować się powszechnie najnowsza, trzecia redakcja *Pontyfikału Kurii Rzymskiej*. Księga jest używana w Rzymie i w kościołach włoskich związanych ze Stolicą Apostolską. W czasie pobytu papieży w Awinionie (1305/1309-1377) pontyfikał ten stał się oficjalną księgą liturgiczną dworu papieskiego i stąd rozprzestrzenił się na południe Francji. Na swej drodze spotkał jednak pontyfikał opracowany przez biskupa W. Duranda w latach 1293–1295.

PONTYFIKAŁ WILHELMA DURANDA

Autor pontyfikału, Guillaume (Wilhelm) Durand urodził się ok. 1230 r. w południowej Francji. Po studiach prawniczych w Bolonii ok. 1262 r. rozpoczął pracę w Kurii Rzymskiej, w 1285 r. został biskupem Mende, małego miasta w południowej Francji. Zmarł w Rzymie w 1296 r. i został pochowany w kościele S. Maria Sopra Minerva. Do jego najważniejszych publikacji należy dzieło *Rationale divinorum officiorum* (1286), suma wiedzy liturgicznej średniowiecza. Pracę nad pontyfikałem rozpoczął w 1292 r., a dzieło opublikował między 1293 a 1295 r. Pontyfikał ten jest nazywany jego imieniem i nazwiskiem, co jest wyjątkiem, bowiem wszystkie księgi liturgiczne są anonimowe (Andrieu, 1938–1941, t. 3).

Podjęwszy pracę nad pontyfikałem, bp Durandus nie zamierzał tworzyć uczonej księgi liturgicznej ani też księgi przeznaczonej tylko dla diecezji Mende, ale miał na uwadze biskupów całego chrześcijaństwa zachodniego (Vogel, 1966, s. 208–210; Folsom, 1993, s. 325–326; Nocent, 1978, s. 168; Boguniowski, 2001, s. 168–170). Pontyfikał nie nosi jego imienia: *Pontificalis ordinis liber incipit*. Nie mamy jednak wątpliwości, kto jest jego autorem: w przysiędze posłuszeństwa biskupowi diecezjalnemu opata albo opatki jego imię zostało wskazane przez

pierwszą literę. Liczne i wyraźne odesłania do dzieł bp. Duranda to potwierdzają, nadto autor w tekście sam mówi o sobie jako o biskupie Mende.

Pontyfikał jest prawdziwą księgą liturgiczną przeznaczoną dla biskupa sprawującego obrzędy. Został po raz pierwszy podzielony na trzy części. Pierwsza zawierała błogosławieństwa, ordynacje i konsekracje osób. Druga konsekracje i błogosławieństwa przedmiotów tak sakralnych jak i świeckich. Trzecia obejmowała wszystkie inne celebracje. Autor opuścił wszystkie obrzędy, które mógł sprawować zwykły kapłan i tak pontyfikał stał się księgą liturgiczną przeznaczoną tylko dla biskupa.

W swej pracy redakcyjnej bp Durandus oparł się na dotychczas znanych pontyfikałach. Sięgał do *Pontyfikału Rzymsko-Germańskiego*, do *Pontyfikałów rzymskich XII wieku*, ale głównie opierał się na *Pontyfikale Kurii Rzymskiej*. Wszystkie sekcje tego pontyfikału znalazły się w księdze biskupa Duranda, podobnie jak i teksty eucharystyczne. Redakcja rubryk została dokładnie dopracowana. Biskup jako kanonista starał się metodycznie uporządkować opis ceremonii oraz szczegółowo określić ich wykonanie. Pozostawał wierny tradycji rzymskiej, rzadko wprowadzał do obrzędu nowe elementy. Włączył do księgi kilka opracowanych przez siebie obrzędów, dołączył też pewne teksty dydaktyczne. Uwzględniał miejscowe zwyczaje, swojego i innych Kościołów, umieszczał rzymską i lokalną praktykę, nie wskazując pierwszeństwa. Pontyfikał bp. Duranda pozostaje wierny liturgii rzymskiej.

Tekst oryginalny pontyfikału nie zachował się, do naszych czasów, przetrwały dwie grupy rękopisów nazwane od miejsca pochodzenia, grupa z *Autun*, bardzo zbliżona do oryginału, i grupa z *Arles*. Podczas pobytu papieży w Awinionie *Pontyfikał Duranda*, nowa księga liturgiczna, stanął wobec rozpowszechniającego się w południowej Francji *Pontyfikału Kurii Rzymskiej*. Pojawiły się kompilacje, oparte na obu księgach, powstały tzw. kodeksy mieszane, z których zachowało się kilka egzemplarzy. Ostatecznie *Pontyfikał Duranda* wyparł *Pontyfikał Kurii Rzymskiej*: miał lepszy układ, większą przejrzystość treści, był praktyczniejszy w użyciu przez biskupa. Schizma zachodnia, zwłaszcza za pontyfikatu Klemensa VII (1378–1394) i Benedykta XIII (1394–1423) sprzyjała dalszemu rozszerzaniu się *Pontyfikału Duranda*, chociaż nadal wydawany był też *Pontyfikał Kurii Rzymskiej*.

PIERWSZA DRUKOWANA EDYCJA PONTYFIKAŁU

Wraz z wynalazkiem druku zaczyna się czas drukowanych ksiąg liturgicznych (Vogel, 1966, s. 211–214; Folsom, 1993, s. 326–327; Boguniowski, 2001,

s. 169–170). Pierwszą drukowaną edycję pontyfikału przygotowali wspólnie Agostino Patrizzi Piccolomini, sekretarz papieża Piusa II, i Jean Burchard, ceremoniarz Sykstusa IV, Innocentego VIII oraz Aleksandra VI, autor znanego *Diariusza* i wielu dyrektorów liturgicznych. Księga nosi tytuł: *Pontificalis Ordinis Liber Incipit*, rozwinięty o informację, że dzieło przeznaczone jest do celebrowania obrzędów przez biskupa i podzielone na trzy części. Pontyfikał został wydrukowany w Rzymie w 1485 r. Wydanie otwiera dedykacja skierowana do papieża Innocentego VIII, w której wydawcy piszą, że jest to wierny przedruk *Pontyfikału Duranda* z poprawkami tekstu dokonаныmi na podstawie późniejszych manuskryptów.

Autorzy wydania A.P. Piccolomini i J. Burchard opuścili starożytne obrzędy już nieaktualne, dopracowali rubryki, uzgadniając je z opracowanym właśnie *Ceremonialem* dla biskupów i usunęli wszystko, co nie należy do posługi biskupa.

Drugie wydanie pontyfikału ukazało się także w Rzymie w 1497 r. i był wznawiane wiele razy. W Wenecji dominikanin Alberto Castellani w 1520 r. wydał pontyfikał, zamieszczając w nim pewne rozdziały z *Pontyfikału Duranda* opuszczone w przednich wydaniach. Pontyfikał A. Castellaniego, wznawiany w XVI w., został wydany w Rzymie w 1595 r. za pontyfikatu Klemensa VIII jako pontyfikał oficjalny dla całego Kościoła łacińskiego.

C. Vogel pisze, że śledząc dzieje powstania pontyfikału poznajemy wędrowanie liturgicznych, nie eucharystycznych obrzędów na Zachodzie (Vogel, 1966, s. 214–215). Z Rzymu wyszły *ordines* i dotarły do krajów frankońskich, głównie na północ od Loary. Z krajów frankońskich przeszły do krajów nadreńskich, tutaj zostały przepracowane w klasztorze św. Albana w Moguncji i stąd kompilacja rzymsko-germańska została przeniesiona przez Ottonów do Rzymu. Z Rzymu Pontyfikał towarzyszył papieżom nad Rodan, z Awinionu księga znów powróci do Rzymu. Na progu czasów nowożytnych A.P. Piccolomini i J. Burchard przygotowali dopracowane wydanie pontyfikału, który przyjmie się w całym Kościele. Pontyfikał miał zatem bogatą historię, która pokazuje jak tradycja liturgiczna poaalpejska spotkała się z liturgią rzymską i wniosła na zawsze swój wkład w liturgię Kościoła powszechnego.

Bibliografia:

- Andrieu, M. (1938–1941). *Le Pontifical romain au moyen-âge*. T. 1-4. Città del Vaticano.
- Boguniowski, J. (2001). *Rozwój historyczny ksiąg liturgii rzymskiej do soboru Trydenckiego i ich recepcja w Polsce*. Kraków.
- Folsom, C. (1993). I libri liturgici romani. W: A. J. Cupungo, *Scientia liturgica. Manuale di liturgia I* (s. 322–323). Casale Monferrato.
- Nadolski, B. (2006). Pontyfikał. W: *Leksykon liturgii* (s. 199). Poznań.
- Nocent, A. (1978). I libri liturgici. W: *Anàmnesis 2. La liturgia, panorama storico generale* (s. 166-167). Torino.
- Palazzo, E. (1993). *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Âge: des origines au XIII siècle*. Paris.
- Vogel, C. (1966). *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge*. Spoleto.
- Vogel, C., Elze, R. (1963, 1972). *Le Pontifical romano-germanic du Xème siècle*. T. 1-2. Città del Vaticano.

HANDWRITTEN PRE-TRIDENTINE PONTIFICALS

SUMMARY

The article presents the history of pontificals, which are a bishop's liturgical books, beginning with their creation in the 9th century till the 16th century. The following pontificals are analysed in detail: Roman-Germanic Pontifical of the 10th century, Roman Pontifical of the 12th century, Roman Curia Pontifical of the 13th century and William Durand's Pontifical of the 13th century. In the article the process of geographical spreading of pontificals was also demonstrated. The history of pontificals shows how liturgical traditions were spreading and mixing with each other: Roman tradition came into contact with the tradition from the Frankish countries, and from the Frankish countries it was transferred to Rhenish countries. There the pontifical was modified and came back to Rome. In this form, thanks to the invention of printing, it spread in the whole Church.

Article submitted: 31.01.2019; accepted: 14.02.2019.